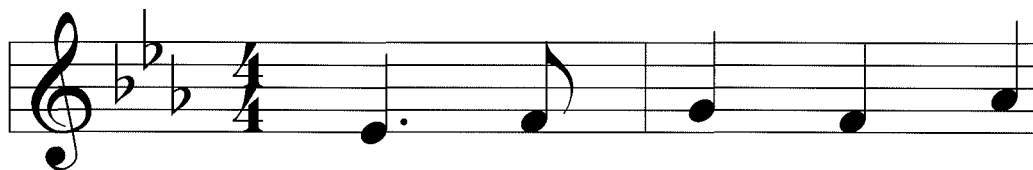
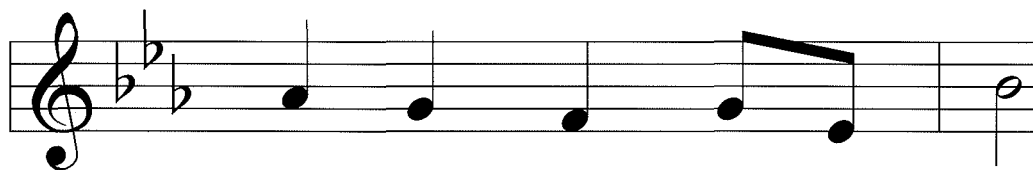

'Deutschland,

Deutsch - land, Deutsch - land ü

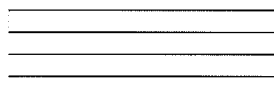
Al - les in der Wel

Laat ik om te beginnen twee voorbeelden geven. Puccini citeert in zijn opera *Madame Butterfly* gedurende drie maten het Amerikaanse volkslied. Dit was voor het vroegere communistische bewind in Roemenië voldoende om de hele scène waar die drie maten deel van uitmaakten, te verbieden. De scène werd botweg overgeslagen, hoewel het muzikale verband daarmee volledig verloren ging.¹ Het tweede voorbeeld herinner ik me uit Duitse kranten van jaren geleden. Het ging daarbij om een argeloze Duitse ambtenaar die op een ministerie in Bonn een paar maten floot. Deze werden herkend als de melodie van de Internationale, waarop de ambtenaar streng werd berispt en er bovendien van werd verdacht zich te identificeren met de inhoud van deze communistische hymne.

Melodieën gelden als signalen voor bepaalde teksten en af en toe voor de (politieke) inhoud hiervan gedurende uiteenlopende perioden en in verschillende maatschappelijke systemen. Waarom liggen het volkslied, in de zin van nationale hymne, en vergelijkbare teksten zo gevoelig? Natuurlijk is de houding onder liberale omstandigheden of in tijden van verminderde politieke confrontatie minder krampachtig. Het volkslied vormt echter altijd weer een aanleiding voor conflicten en speciale aandacht. In dit artikel zal ik enkele aspecten van de omgang van de Duitsers met hun volkslied in de recente geschiedenis tot op heden de revue laten passeren, waarbij ik bijna uitsluitend gebruik zal maken van materiaal dat verband houdt met het Deutschlandlied.²

Deutschland über Alles'

Problemen in de omgang met de Duitse nationale hymne

(enz.)

Das Lied der Deutschen³

Deutschland, Deutschland über Alles,
Über Alles in der Welt,
Wenn es stets zu Schutz und Trutze
Brüderlich zusammenhält,
Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt –
Deutschland, Deutschland über Alles,
Über alles in der Welt!

Deutsche Frauen, deutsche Treue,
Deutscher Wein und deutscher Sang
Sollen in der Welt behalten
Ihren alten schönen Klang,
Uns zu edler That begeistern
Unser ganzes Leben lang –
Deutsche Frauen, deutsche Treue,
Deutscher Wein und deutscher Sang!

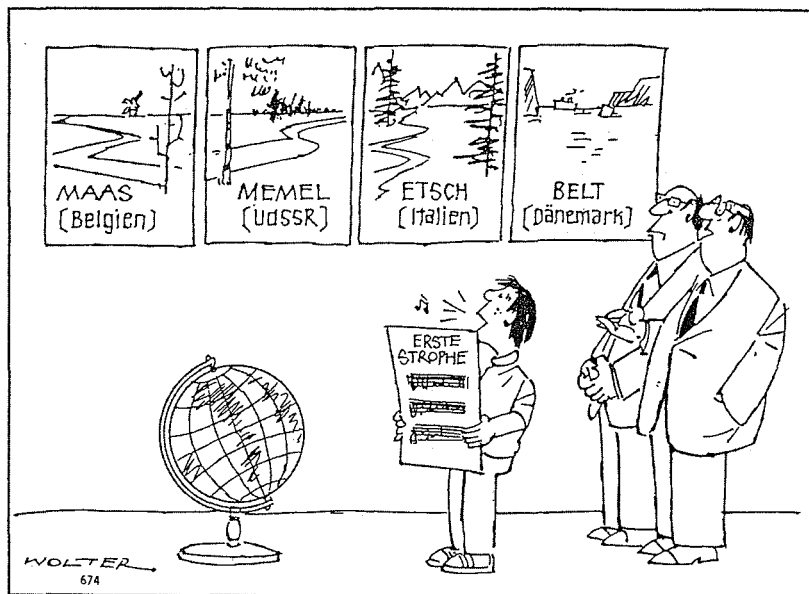
Einigkeit und Recht und Freiheit
Für das deutsche Vaterland!
Danach lasst uns alle streben
Brüderlich mit Herz und Hand!
Einigkeit und Recht und Freiheit
Sind des Glückes Unterpfand –
Blüh' im Glanze dieses Glückes,
Blühe deutsches Vaterland!

In 1922 werd het Deutschlandlied uitgeroepen tot volkslied van de Weimar-republiek. Na de Tweede Wereldoorlog en de stichting van de Bondsrepubliek in 1949, werd in 1951 bepaald dat alleen de derde strofe mocht worden gezongen. Het lied werd in augustus 1946 in zijn geheel verboden door onder andere de Britse bezettingmacht. En dat eerder dan de eigenlijke nazihymne, het *Horst-Wessel-lied*.⁴ Het

¹ Het betreft hier een mondelijke mededeling van mijn collega, mevrouw L.M. Zwenger van het Deutsche Volksliedarchiv (DVA), gevestigd te Freiburg i.Br.

² Naar de omvangrijke documentatie van het DVA, map KiV (Kunstlied im Volksmund) 'Deutschland, Deutschland...'. Verwijzingen zonder verdere bronvermelding maken onderdeel uit van dit materiaal.

³ Naar: Hoffmann von Fallersleben, *Gedichte* (Leipzig 1843) 57. Vertaling: Het lied der Duitsers. 1. Duitsland, Duitsland boven alles, / boven alles in de wereld, / als het in aanval en verdediging / steeds broederlijk standhoudt, / van de Maas tot aan de Memel, / van de Etsch tot aan de Belt – / Duitsland, Duitsland boven alles, / boven alles in de wereld! 2. Duitse vrouwen, Duitse trouw, / Duitse wijn en Duits gezang, / moeten in de wereld / hun schone klank behouden, / zij weten ons een heel leven lang / aan te zetten tot edele daden – / Duitse vrouwen, Duitse trouw, / Duitse wijn en Duits gezang! 3. Eenheid en gerechtigheid en vrijheid / voor het Duitse vaderland! / Laat ons

daarnaar broederlijk streven / met woord en daad! / Eenheid en gerechtigheid en vrijheid / zijn voorwaarde voor geluk - / Bloei in de glorie van dit geluk, / bloei Duits vaderland!

4

DVA, F 4204.

5

DVA, F 5445.

6

Heuss geloofde dat na de Tweede Wereldoorlog een nieuw volkslied nodig was en had zijn oog op een liedtekst van Rudolf Alexander Schröder laten vallen. Adenauer verzette zich hier hevig tegen en na een lange pennenstrijd gaf Heuss toe zich vergist te hebben. (Noot van de redactie.)

7

DVA, F 6204 (krantenbericht uit 1988). 'Heidewitzka, Herr Kapitän' is het refrein van een schlager van Karl Berbuer (copyright 1959), gezongen in Keuls dialect en populair in kroegen. De grap in Chicago was op het randje van een belediging, maar werd goed opgevat.

8

DVA, F 5686.

9

Heike Müns op een conferentie in Seeon/Beieren in 1996 (vgl. 'Tagung Seeon' in de literatuurlijst).

10

Ludwig Bauer schreef de tekst in 1859; de componist is

Deutschlandlied werd in 1945 ook verboden in wet nr. 154 van de Amerikaanse bezettingsmacht.⁵ In het begin van de jaren vijftig konden Konrad Adenauer, de eerste bondskanselier, en Theodor Heuss, de eerste bondspresident, geen overeenstemming bereiken over het lied.⁶ Daarover en over randverschijnselen en anekdotes die hiermee te maken hadden is veel geschreven. Zo schijnt de bondskanselier in Chicago met het zeemanslied 'Heidewitzka, Herr Kapitän' te zijn ontvangen.⁷

Ambtelijk gezien gold de derde strofe 'Einigkeit und Recht und Freiheit' als nationale hymne. Een wettelijke regeling waardoor dit deel van de tekst officieel als volkslied ging dienen, kwam er pas in 1991. Tot die tijd verkeerden de Duitsers in twijfel, hoewel meestal algemeen was

aanvaard dat als er gezongen moest worden, alleen de derde strofe hiervoor in aanmerking kwam. Vaak ook nam men genoegen met alleen de melodie. Er werd vooral aanstoot genomen aan de eerste strofe die begint met de regel 'Deutschland, Deutschland über Alles'. Deze regel werd vaak op de meest tegenstrijdige manieren geïnterpreteerd. Nietzsche noemde het al de meest idiote uitspraak die hij ooit had gehoord. De royaal getrokken grenzen 'von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an den Belt' werden als ergerlijk anachronisme ervaren.

Zelfs over de tweede strofe, waarin de 'deutsche Frauen, deutsche Treue, deutscher Wein' enzovoort bezongen worden, was nauwelijks iemand tevreden. Een zeventienjarige scholier schreef in

'Zo leert die bengel tenminste een stukje Europa kennen!' Karikatuur uit een krant uit 1986 (DVA, F 5448). De genoemde rivieren zijn de Maas (België), Memel (Litouwen), Adige (Italië), en Belt (Denemarken).

1978 in een ingezonden brief: 'Het Duitse volkslied is een chauvinistisch overblijfsel uit de tijd dat het nationalisme in Europa de kop opstak...'⁸ Dat geldt waarschijnlijk niet alleen voor het Deutschlandlied, maar voor veel nationale hymnen, waarvan de teksten vandaag een overdreven vaderlandslievende indruk op ons maken. Of ze inderdaad zo bedoeld zijn is dan verder niet relevant. Bij het Deutschlandlied heeft men dit ook vaak betwijfeld: Hofmann von Fallersleben zou geen 'imperialistisch strijdlid' hebben willen dichtten, maar een lied dat zou oproepen tot verzoening tussen de ruziënde Duitse dwergstaatjes.

In de DDR had men vergelijkbare 'problemen' met het volkslied. Aangezien de tekst van Hanns Eisler de woorden 'Deutschland einig Vaterland' bevatte, voldeed deze niet meer aan de later gewijzigde ideologische zienswijze van 'twee Duitse staten' en gold het lied vanaf 1974 als een 'volkslied zonder woorden'; het weerklonk dus alleen nog instrumentaal.⁹ Hier kan ik verwijzen naar verschillende andere hymnen en vaderlandse liederen, die vroeger op school geleerd en gezongen moesten worden. Bijvoorbeeld omstreeks 1870-1871 bij het ontstaan van het Duitse keizerrijk het lied 'O Deutschland hoch in Ehren, du heil'ges Land der Treu'.¹⁰ Tot 1918, dus tot de nederlaag van het militaristische Duitse keizerrijk (en tevens van de militaristische staten in Europa in het algemeen) was eveneens het beroemde *Wacht am Rhein* zeer populair: 'Es braust ein Ruf wie Donnerhall, wie Schwertgeklirr und Wogenprall'.¹¹ Onder de nazi's werd daarbij onder andere gezongen over het 'Heilig Vaterland'. Zulke teksten lijken ons heden

ten dage huiveringwekkend typerend voor die tijd.

In Duitsland werden liederen in het algemeen 'als transportmiddel voor een militaristische ideologie' en op school 'als voertuig voor een opvoeding in ideologische zin ingezet en misbruikt'.¹² Van daar tot het schijnbaar volledig 'onschuldige' *Heimatlied* (streeklied) bestaat een zeer breed gebied van regionalistische en vaderlandslievende gezindheid en opvoeding, waarmee vroeger reeds de kinderen opgroeiden. Een voorbeeld van een *Heimatlied* is 'Es steht eine Mühle im Schwarzwaldertal'. In een boek uit 1907, *Reigenspiele für Mädchenschule* (Kringspelen voor meisjesscholen) wordt 'Deutschland, Deutschland über Alles' voor het gymnasietiekonderwijs als rondedanslied voor feesten ter ere van het vaderland genoemd, uit te voeren 'in een normaal tempo met sierpen'.¹³ In 1914 zongen Wandervogel, leden van een Duitse jeugdbeweging, enthousiast het Deutschlandlied tijdens het midzomerfeest.¹⁴ Dit terwijl in 1914 ook al een zogenaamd 'Deutschland über Alles'-regiment bestond, waarvan de kruisen op de graven van de vooral jeugdige gevallen in lange rijen staan opgesteld in het Belgische Ieper.¹⁵ De schrijfster Luise Rinser noemde dit 'Deutschland über Alles' in haar autobiografie een religieuze aanmatiging en een collectieve zonde van alle Duitse burgers.¹⁶ Zwerenz, criticus van *Die Zeit*, schetste de politieke situatie in 1961 met het oog op de aanspraak op 'Maas en Memel' als 'ergerlijk'.¹⁷

Wat de tegenwoordige stand van zaken in bijvoorbeeld de huidige liedbundels op Duitse scholen betreft wil ik op een klein onderzoek wijzen. Volgens dit onderzoek

H.H. Pierson (Pearson) (1816-1873).

11

Vertaling: Er klinkt een schreeuw als een donderslag, als het gekletter van zwaarden en het gebulder van golven. Max Schneckenburg schreef de tekst in 1840; Karl Wilhelm componeerde de populairste melodie in 1854. Het lied is vanaf 1862 vaak terug te vinden in algemene en studentenliedbundels en werd tevens in vlugschriften verspreid (bijvoorbeeld in Hamburg van 1866 tot 1874 en in Hannover, Berlijn en Wenen, eveneens in de negentiende eeuw). Ook op dit lied zijn veelvuldig parodieën gemaakt.

12

Günther Noll op een conferentie in Seon/Beieren in 1996.

13

Hedwig Busch, *Reigenspiele und Reigen für Mädchenschule, Damenvereine und zu bäuslichen Festen* (Gotha 1907) 8, nr. 2. Binnen het materiaal van het DVA is dit een vroeg bewijs voor het gebruik van het volkslied; op de eerste plaats staat hier 'Heil dir im Siegerkranz'.

14

Een bewijs uit Osna-brück, DVA, F 7240.

15

Vgl. Hans Sturm (red.), *Unser Hoffmann von Fallersleben*.

komt de derde strofe 'Einigkeit und Recht und Freiheit' van het Deutschlandlied qua frequentie op de tweede plaats. Op de eerste plaats staat de geliefde Engelse meezinger 'What shall we do with the drunken sailor'. Dit betekent natuurlijk niet dat de treurige geschiedenis van een dronken zee-man voor de scholieren belangrijker is dan de nationale hymne. Het betekent alleen maar dat dit zeemanslied didactisch gezien beter is.¹⁸ Hopelijk is het iets van deze tijd, dat zaken als melodie, het gebruik van vreemde talen, de mogelijkheid om er een spel van te maken en het vermogen om jongeren aan te spreken belangrijker zijn dan het algemeen 'vaderlandslievende'.

Wij Duitsers hebben een lange en vaak smartelijke weg moeten gaan om tot dit inzicht te komen. Maar mogelijk ernstiger is dat tegenwoordig (sinds 1980 in West-Duitsland en nog opvallender sinds de omwenteling en de hereniging van de beide Duitslanden in 1989-1990) het regionalisme weer wordt gestimuleerd. Beieren heeft als deelstaat al een eigen volkslied; de andere deelstaten, ook die in het voormalige Oost-Duitsland, ondernemen met onder andere prijsvragen soortgelijke pogingen. In Baden (een regio in de deelstaat Baden-Württemberg) wordt echter een 'separatistisch' lied gezongen ('Hoch Badnerland'), waarin de politieke eenheid met Württemberg hardnekkig wordt genegeerd.

Regionalisme en nationalisme zijn in principe aspecten van hetzelfde fenomeen. Wordt de nationale hymne als genre ont-daan van de ceremoniële tamtam en de overdreven ideologie, dan ontstaat er een *Heimatlied*, zoals over de ruisende beek in een dal in het Zwarte Woud. Naar mijn mening zijn regionale kleinschaligheid en

aanmatigend nationalisme overeenkomstige fenomenen die op bepaalde punten in elkaar overgaan. Belangrijk is de 'mate waarin', en die neemt soms niet geheel toe-vallig toe, naarmate de dichter verder van zijn streek verwijderd is. In 1908 schreef Martha Müller-Grählert 'Wo die Ostseewellen trecken an den Strand' (Waar de golven van de Oostzee langs het strand trekken) over haar geboortestreek Pommeren (later werd dit lied herschreven als een lofzang op de Noordzee en het is nog steeds wijd en zijd bekend, niet alleen in Sleeswijk-Holstein). In dat jaar bevond Müller-Grählert zich ziek van heimwee in het verre Tschingtau in China. In 1895 schreef Anton Günther in Praag zijn beroemd geworden lofzang op het Saksische ertsgebergte, het eerste lied van zijn hand: 'Derham is Derham' (Thuis is thuis).¹⁹ Ook hij leed onder het gemis van zijn geboortestreek, dat wil zeggen hij miste het hem bekende dialect en de vertrouwde omgeving van bergen en bossen. Toen Hoffmann von Fallersleben 'Deutschland, Deutschland über Alles' schreef, was hij 'slechts' op het (toendertijd Engelse) Helgoland.

Heimwee was de aanleiding om de geboortestreek te prijzen. De hymne is dus tevens een lied dat (sociale) 'tekortkomin-gen' helpt verdoezelen. Het betekent ook een gebrek aan vertrouwen in de eigen geboortestreek. Deze kan kennelijk niet onbeschermd aan concurrentie worden blootgesteld, maar moet als mooier dan alle andere naar voren worden gehaald. De geboortestreek wordt bestempeld als 'het (ruimtelijke en geestelijke) oord waar de mens zich in volledige harmonie met zijn omgeving bevindt' (Ingeborg Weber-Kel-

Die Vaterlandslieder
(Frankfurt/Main
1918) 102-105.

16

Luise Rinser, *Den Wolf umarmen* (Frankfurt/Main 1981) 68.

17

Gerhard Zwerenz, *Ärgernisse. Von der Maas bis an die Memel* (Keulen 1961).
Vgl. Hans Magnus Enzensberger, *Deutschland, Deutschland unter Andern. Äusserungen zur Politik* (Frankfurt/Main 1967).

18

Frauke M. Hess op een conferentie in Seon/Beieren in 1996.

19

Gerhard Heilfurth en Isolde M. Weineck, *Hundert Lieder mit Melodien des erzgebirgischen Völkessängers Anton Günther* (Frankfurt/Main 1983) 25; vgl. het lied op p. 73 e.v.

lermann, 1975) en als een geïdealiseerde 'satisfactieruimte' (Ina-Maria Greverus, 1973).²⁰ De geboortestreek is dus niet alleen territorium, maar ook een sociale ruimte die iemand een identiteit verleent; het *Heimatlied* is een middel om een regionale identiteit tot stand te brengen. Hymnen dienen bij wijze van spreken ter sociale geruststelling van extreme regionalisten en nationalistien; hymnen consolideren grenzen in de ruimte en in de ideologie.

Wie een lofzang op het internationalisme wil schrijven, moet zulke grenzen niet willen trekken. Zoals bijvoorbeeld in de socialistische Internationale 'Völker hören die Signale' (Volkeren hoort de tekenen). Maar hier is de ideologische grens dan weer de communistische klassenstrijd: 'auf zum letzten Gefecht' (tot de strijd ons geschaard), waarvan de ongelukkige ambtenaar op een ministerie in Bonn de melodie floot. Hoe zit het echter met de Kroatische zanger die op de melodie van Haydns *Kaisershymne* het volgende zingt (en daarmee zeker ook de bijzondere associatie met het steeds weer bij internationale sportevenementen gehoorde Deutschlandlied wekt): 'Jutro rano san se stal', dat is: 's Morgens vroeg ben ik voor zonsopgang opgestaan en heb op het erf van mijn liefste heen en weer gelopen'?²¹ Gebruikt de zanger de 'verdorven' versie van een nationale hymne als liefdeslied of kan hij zich beroepen op de mogelijk uit het Pannonische gebied stammende, populaire model voor Haydns compositie? Zo bestaat er nog een hele reeks vragen en op geen enkele daarvan weet ik een antwoord.

Enkel als curiositeit wil ik nog vermelden, dat er onder het nationaal-socialisme een populaire verhandeling is verschenen

over de zevenhonderdjarige (!) geschiedenis van het Deutschlandlied. Daarin wordt gewezen op inhoudelijke elementen uit het werk van de Middelhoogduitse *Minnesänger* Walther von der Vogelweide, die Hoffmann von Fallersleben tot zijn tekst zouden hebben geïnspireerd, namelijk 'von der Elbe bis zum Rhein' (van de Elbe tot aan de Rijn) en bijvoorbeeld de regel 'Zucht deutscher Männer und Frauen' (de tucht van Duitse mannen en vrouwen). Hetzelfde zou gelden voor de muziek van Haydn: ook deze werd teruggevoerd op basiselementen 'van meer dan duizend jaar melodiek'.²² Het gaat mij er niet om te bestrijden dat er muzikale overeenkomsten zouden kunnen bestaan (die in verschillende tijdperken heel verschillende betekenissen kunnen hebben), maar ik wil wijzen op de bijna krampachtige neiging waarmee bijvoorbeeld ook kerkmelodieën uit de veertiende eeuw, een koorlied uit Florence, een Frans chanson uit 1650 en een Italiaanse opera worden afgedaan als afgeleiden van een 'Germaanse' en 'Duitse' oermelodie, terwijl het omgekeerde nooit het geval is. Een dergelijke manier van argumenteren heeft meer met bekrompen afbakening te maken dan met een eerlijk vergelijken. Op deze manier zijn 'vaderland' en 'natie' steeds weer uitdrukkingen van een afwijzende en in principe afgrenzende houding die vijandig staat tegenover het vreemde.

Zou het niet beter zijn bij twijfel af te zien van nationale en regionale hymnes? Er zijn vast en zeker officiële gelegenheden, waarbij men meent het niet zonder zo'n hymne te kunnen stellen, bijvoorbeeld in de sport (die toch eigenlijk apolitiek zou moeten zijn). Dit dilemma werd (en wordt nog steeds) opgelost door bij sportieve

20

Vgl. voor deze trefwoorden: Otto Holzapfel, *Lexikon folkloristischer Begriffe und Theorien (Volksliedforschung)*. Studien zur Volksliedforschung 17 (Bern 1996).

21

Ursula Hemetek op een conferentie in Seon / Beieren in 1996.

22

Adolf Raskin, 'Aus der 700-jährigen Geschichte des Deutschlandliedes', *Musik und Volk* 1 (1933/1934) 17-22.

als Lied der Dichtgen.

Dichtgen, Dichtgen über alle,
über alle in der Welt,
Wenn es steht zu Tisch und Trüge
brüderlich gesammelt,
den der Mund ist zu dem Mund,
den der Fuß ist zu dem Ball -
Dichtgen, Dichtgen über alle,
über alle in der Welt!

Dichtge Tieren, Dichtge Tieren,
Dichtge Wein und Dichtge Trug
Vollen in der Welt besellen
Eszen ohne Eszen Abzug,
Und zu jeder Zeit bezuzen
Unser junges Leben Lüg -
Dichtge Tieren, Dichtge Trug,
Dichtge Wein und Dichtge Trug!

Freiheit und Recht und Trübsal
für die Dichtgen Vorkant!
Wenig kost und alle Problem
brüderlich mit Herz und Hand!
Freiheit und Recht und Trübsal
Vind des glücklichen Vorkant -
Bliss im jungen Leben Glück,
Bliss Dichtgen Vorkant!

evenementen alleen de melodie te spelen. Zoals in 1978 werd opgemerkt: de lippen van de spelers blijven daarbij stijf op elkaar. Rechtschape Duitsers beklagen zich daarover: 'Wat een schrille tegenstelling [met de Braziliaanse voetballers die huidkeels en enthousiast hun volkslied zingen] vormden daarentegen de Duitse spelers. Het was zoals altijd niet prettig om te zien hoe zij er met hun onverschillige gezichten en bewegingloze monden – ditmaal zonder kauwgom – bijstonden.'²³

'Deutschland, Deutschland über Alles'. Wie wil er nu graag herinnerd worden aan de tekst waar wij Duitsers zo vaak mee zijn lastiggevallen? Terecht zijn velen sceptisch geworden in hun houding tegenover de Duitse vlag, het volkslied, onderscheidings tekens en dergelijke; zoals de naoorlogse generatie dat is tegenover het zingen in het algemeen, tegenover het volkslied en alle andere elementen die doen denken aan het misbruik dat de nazi's van de 'volkse' symbolen hebben gemaakt. Ook het Deutschlandlied zelf was in de loop van zijn geschiedenis meer dan eens omstreken.

Het lied 'Deutschland, Deutschland über Alles, über Alles in der Welt' werd in 1841 gedicht door August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, en gezongen op de melodie van 'Gott erhalte Franz den Kaiser' (God behoede Franz de keizer), die in 1797 werd gecomponeerd door Josef Haydn. Het lied is vanaf het midden van de negentiende eeuw vaak te vinden in algemene en studentenliedbundels. Ook zijn er veelvuldig vlugschriften van het lied verspreid. De ontstaansgeschiedenis van het lied is bekend: het werd op 26 augustus 1841 in een vlaag van patriottisme op het

toendertijd bij Engeland horende Helgoland geschreven. Enige dagen later, op 1 september 1841, verscheen de eerste druk bij Julius Campe in Hamburg. Campe had de tekst op Helgoland van de schrijver gekocht.

Het misbruik van het lied door de nazi's tussen 1933 en 1945 is uitvoerig gedocumenteerd. Renate Wind bijvoorbeeld komt in haar bekende biografie van Dietrich Bonhoeffer, de strijdbare theoloog die door de nazi's werd vermoord, over het Deutschlandlied te spreken. Ze beschrijft hoe Bonhoeffer meemaakte dat dit op zichzelf waardige lied door de nazi's werd gezongen en men daarbij de Hitlergroet moest brengen. Wind karakteriseerde dit als een 'Maskerade des Bösen', waarbij ze wilde aangeven hoe het kwaad door schijnbaar fatsoenlijk gedrag gemaskeerd kon worden.²⁴ Een ander voorbeeld is de communist Wolfgang Langhoff, die schreef over de Moersoldaten in het concentratiekamp en zich herinnert hoe daar in 1935 het Deutschlandlied door vele gevangenen onder dwang werd meegezongen.²⁵ Dat hoeft hier allemaal niet nog eens te worden herhaald. Het gaat ons meer om de secundaire getuigenissen van de omgang met de nationale hymne in verschillende tijden en bij uiteenlopende gelegenheden.

Een Zwitserse navolging

Als voorbeeld wil ik de aandacht vestigen op een lied, hier meegedeeld uit een negentiende-eeuws liedschrift van een boerin (tevens zangeres en zitherspeelster) uit het Zwarte Woud:²⁶

23
Krantenbericht uit 1978; DVA, F 5682.

24
Renate Wind, *Dem Rad in die Speichen fallen. Die Lebensgeschichte des Dietrich Bonhoeffer* (Weinheim 1994).

25
W[olfgang Langhoff], *Die Moersoldaten. 13 Monate Konzentrationslager* (4e druk, z.pl. 1978; eerste druk 1947; geschreven in 1935).

26
Liedschrift met patriotische Zwitserse liederen (Zentralbibliothek Zürich, signatuur Musikabteilung MS Q 913), opgeschreven door Barbara Pfenniger, geboren Sutter, die omstreeks 1815 in Mittelbuch in het Zwarte Woud ter wereld kwam en naar alle waarschijnlijkheid in 1897 in Hof Oberholz (Goldingen / St. Gallen, niet Zürich, zoals op het liedschrift staat aangegeven) overleed. In 1996 kregen we van Christian Schmid (Adliswil, Zwitserland) een kopie van dit interessante lied.

A.H. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), dichter van het Deutschlandlied, op ongeveer 25-jarige leeftijd.

Het landhuis op Helgoland, waar Hoffmann von Fallersleben zijn Deutschlandlied schreef.

27

Vertaling: Vaterland boven alles. 1. Vaterland, vaderland boven alles, boven alles in de wereld / als het in aantal en verdediging steeds broederlijk standhoudt, / alleen voor jou klopt ons hart, jij alleen bent onze wereld, / vaderland, vaderland boven alles, boven alles in de wereld. 2. Zwitserse inborst, Zwitserse trouw, Zwitserse rechtschapenheid en zang / moeten in de wereld hun vertrouwde schone klank behouden, / en ons tot elke daad aanzetten een heel leven lang, / Zwitserse inborst, Zwitserse trouw, Zwitserse rechtschapenheid en zang. 3. Eenheid en gerechtigheid en vrijheid voor het Zwitserse vaderland, / laat ons allen daarnaar streven, broederlijk met woord en daad / Eenheid en gerechtig-

Heimath über Alles

Heimath, Heimath über Alles,
über Alles in der Welt
wenn sie stets zu Schutz und Trutze
brüderlich zusammen hält,
dir nur schlagen unsre Herzen,
du allein bist unsre Welt,
Heimath Heimath über Alles,
über Alles in der Welt.

Schweizerherzen, Schweizertreue,
Schweizer biederkeit und Sang
sollen in der Welt behalten ihren
alten guten Klang,
u.[nd] zu aller That begeistern unser
ganzes Leben lang,
Schweizerherzen, Schweizer Treue,
Schweizerbiederkeit u. Sang.

Einigkeit und Recht und Freiheit,
für das Schweizervaterland,
darnach lasst uns alle streben,
brüderlich mit Herz u. Hand
Einigkeit u. Recht u. Freiheit sind
die Glückes Unterpfand
Blüh im Glanze dieses Glückes
blühe liebes Vaterland.²⁷

Dit lied verscheen volgens onze gegevens voor het eerst in druk in de *Sammlung von Volksgesängen* van J. [Ignaz] Heim (Zürich 1870), waar de tekst aan Hoffmann von Fallersleben is toegeschreven.²⁸ In het zakliedboekje *Alpenröschen* (Bern 1877) staat in de tweede strofe 'Schweizer-Frauen, Schweizertreue, Schweizer-Wein und Schweizer-Sang' in plaats van 'Schweizerherzen' enzovoort, waarmee het dichter

staat bij het originele Deutschlandlied ('Deutsche Frauen, deutsche Treue'). Een algemeen liedboek (Bazel 1888) volgt deze versie en evenzo *Der Schweizerländer* (Luzern 1892). 'Heim', ook heel populair buiten Zwitserland, neemt in de 94ste druk (Zürich [1893]) deze *Schweizerfrauen*-versie over,²⁹ die kennelijk veld wint. Als dichter wordt Hoffmann von Fallersleben aangegeven. Het gedicht komt echter niet voor in de moderne uitgave van diens gedichten en liederen (1974).³⁰ Het zal dus niet van Hoffmann zijn, maar dit hoeft ons niet te verbazen: ook in oude kerkliedbundels komen dergelijke foutieve toeschrijvingen van volledig afwijkende varianten voor.

Nu weten we ook uit andere bronnen over de Zwitserse versie van het Deutschlandlied. In de *Prenzlauer Zeitung* van 20 augustus 1873 staat een artikel over een 'liedvervalser'.³¹ De bijdrage is anoniem, maar gedrukt in opdracht van Hoffmann von Fallersleben (en misschien ook wel door hemzelf geschreven). Er staat dat J. Heim, 'muziekdirecteur in Zürich', de 'ongeevenaarde brutaliteit' heeft gehad om van 'Deutschland, Deutschland über Alles' een Zwitsers lied te maken. Er wordt verwezen naar Heims uitgave *Sammlung von Volksgesängen für den Männerchor* in de zeventiende druk uit 1867 en daarmee waarschijnlijk naar de eerste druk van de Zwitserse bewerking. Tevens wordt er de aandacht op gevestigd dat Heim zelf van 'Schweizer-Frauen, Schweizer-Treue, Schweizer-Wein und Schweizer-Sang' uit de uitgave voor mannenkoor 'Schweizer-Herzen, Schweizer-Treue, Schweizer-Biederkeit und Sang' heeft gemaakt in een andere bundel voor gemengd koor. Beide versies bestonden dus naast elkaar, waarbij

de tweede het later heeft moeten afleggen tegen de eerste versie.

Heinrich Gerstenberg schreef hoe Hoffmann 'terecht kwaad en verontwaardigd' was over het feit dat zijn tekst zo 'verbasterd' werd.³² Nu zijn navolgingen en bewerkingen ook tekenen van de grote populariteit van het Deutschlandlied in die dagen, en dat een dergelijke bewerking aan de dichter van het oorspronkelijke lied werd toegeschreven is niet zonder parallellen (bijvoorbeeld in het kerklied). Heims bedoelingen waren oprecht. Onze 'verontwaardiging' blijft dus beperkt; als Heim alleen zijn eigen naam onder zijn bewerking zou hebben gezet en die van Hoffmann von Fallersleben zou hebben verzwegen, zou onze verontwaardiging heel wat groter zijn geweest (in de 78ste druk van Heims bundel voor gemengd koor staat overigens: 'naar Hoffmann...').

Christian Schmid maakt ons attent op een andere variant: 'Schweizermut und Schweizertreue'.³³ Zo staat het ook in een Zürichs schoolboek uit 1920 en 1921 en in een schoolboek uit Sankt Gallen van 1931, wat dan weer op een zekere populariteit van het lied wijst. We kunnen bovendien over 'Schweizer Biederkeit' (Zwitserse rechtschapenheid), een begrip dat toentertijd overigens absoluut als positief werd ervaren, vandaag de dag alleen nog maar mild oordelen, als we een aantal andere parodieën lezen waaruit het wisselende onbehagen van latere generaties over het Duitse volkslied spreekt. (We gebruiken hier de term 'parodie' in de wetenschappelijke, neutrale zin van het woord, die niet alleen spottende maar ook serieuze bewerkingen omvat.)

heid en vrijheid zijn voorwaarden voor geluk / Bloei in de glorie van dit geluk, bloei geliefd vaderland.

28

'Schweizerbiederkeit' en Schweizervaterland' zijn hier als één woord geschreven.

29

De 32ste druk van Heim (Leipzig z.j.) drukt slechts de eerste en derde strofe af (als zodanig aangegeven) en laat de tweede weg.

30

Hoffmann von Fallerslebens *Deutsche Lieder aus der Schweiz* (Zürich 1843; zonder vermelding van de auteur) en zijn *Deutsches Volksgesangbuch* (Leipzig 1848) bevatten de *Heimat*-teksten evenmin.

31

Eveneens in de *Westfälische Zeitung* van 28 augustus 1873. Ik dank deze verwijzingen aan Brigitte Blankenburg van de 'Hoffmann von Fallersleben-Gesellschaft' op slot Fallersleben (Wolfsburg); DVA, F 10.765 (correspondentie).

32

Heinrich Gerstenberg (red.), 'August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, Mein Leben', in: *Gesammelte Werke*. Deel 8 (Berlijn 1892) 370-383. Ook deze verwijzing dank ik aan mevrouw Blankenburg; DVA, F 10.765.

Andere parodieën

Ten eerste noem ik parodieën die net als de Zwitserse variant positieve associaties met het vaderland en vaderlandslievende gevoelens moeten wekken. Zo werd bijvoorbeeld in 1918 aan het einde van de Eerste Wereldoorlog gezongen:

Deutschland durch Verrat und Lüge,
nicht durch Feindes Macht gefällt!
Von der Maas bis an die Memel
einst dem Kaiser treu und Gott,
liegst Du wehrlos jetzt und ehrlos,
jedem Gegner leicht zum Spott!

En dan tot slot in de vierde strofe:

Nicht Parteien gilt's zu küren,
aus der Schande Nacht zum Licht,
Männer braucht es, um zu führen
und vergesst den Kaiser nicht!³⁴

Dit zongen toen veel soldaten, die in de volgende jaren noch trouw bleven aan de keizer, noch democraat werden, maar de nazi's zouden volgen.

Na de Tweede Wereldoorlog zong iemand in Berlijn: 'Deutschland, Deutschland über Alles und im Unglück nun erst recht'.³⁵ Onder de indruk van de aanslagen door terroristen schreef iemand in 1977: 'Vaterland, das seine Hände über unserm Schicksal hält, allen drohenden Gewalten schützend sich entgegenstellt'.³⁶ Een meer bittere toon van de parodie, waarmee ergernis en teleurstelling worden afgereageerd, maar waarmee tevens uiting wordt gegeven aan ontstemming over overdreven vaderlandslievende gevoelens, kunnen we in de volgende tekst uit 1919 beluisteren:

Deutschland, Deutschland unter
Alles,
Unter Alles in der Welt
Alle sind wir falsche Schurken
Von der Etsch bis an den Belt.
Lumpen sind wir alle Lumpen,
tun blos noch was uns gefällt
Stehlen plündern rauben morden
Uns veracht die ganze Welt.
Deutsche Helden? dass ich lache
Wenn es nicht so traurig wär
Deutsche Ehre, deutsche Treue
Deutsche Männer gibts nicht mehr.³⁷

Eveneens onder de indruk van de Eerste Wereldoorlog werd een soldatenlied uit 1916 (met dialectelementen) genoteerd:

Deutschland, Deutschland, schwer
im Dalles
Schwer im Dalles in der Welt,
Wenn die Marmelad' nit alles
Brüderlich zusammenhält.
Eier, Butter, Wurscht un Schinke
Sin nur fir die Reiche da,
Nur mir arme, arme Schlucker
Gucke zu und kreische; hurra!³⁸

Deutschland, Deutschland ohne
Alles,
ohne Butter, ohne Speck
und das bisschen Marmelade
frisst uns die Verwaltung weg.³⁹

Dat zijn eerder de toon en de respectloze omgang met de nationale hymne, die we gewoonlijk in verband brengen met het begrip 'parodie'. En in deze spottende en ook vaak ironische toon 'leeft' het Deutschlandlied (ook de eerste strofe!) ook in onze huidige tijd voort. De associaties

33
In 'Schatz-Büechli',
bezorgd door
W. Schweizer, Bern
z.j. Vgl. DVA, F 10.764
(correspondentie).

34
Vertaling: Duitsland
niet door de macht
van de vijand, / maar
door verraad en leu-
gen geveld! / Van de
Maas tot aan de
Memel / eens trouw
aan God en de keizer,
/ lig je weerloos en
eerloos, / eenvoudig
te bespotten door elke
tegenstander. // Het
gaat niet aan partijen
te kiezen, / uit de
schande van de nacht
naar het licht, / zijn
mannen nodig om te
regeren / en vergeet
de keizer niet! DVA,
A 109 081.

35
Vertaling: Duitsland
Duitsland boven alles,
vooral in het ongeluk.
DVA, A 217 039. Vgl.
*Deutsche Soldaten- und
Marschlieder* (Stahl-
helm) (Grossenhain
1932) nr. 10, strofe 4,
en DVA, Bl 12 716 =
Scharnborst-Lieder
(z.j.) 2, strofe 4.

36
Vertaling: Vaderland
dat zijn handen op
ons lot legt en zich
beschermend tegen-
over het dreigende
gevaar opstelt, DVA, A
217 038.

37
Vertaling: Duitsland,
Duitsland minder dan
alles, / minder dan
alles in de wereld /
Allen zij we valse
schurken / van de
Etsch tot aan de Belt.

blijven elkaar echter tegenspreken, en de documenten kunnen niet los van de context begrepen en geïnterpreteerd worden. 'Mazda, Mazda, über alles!' werd in 1995 als reclameslogan in een Deense (!) krant gebruikt.⁴⁰ Hoewel de auto van Japanse makelij is, kan zo met een vleugje ironie duidelijk worden gemaakt dat er gewoon niets beters bestaat. Het gaat hierbij wel om bittere ironie, aangezien de Denen door deze slogan weer en nog steeds worden herinnerd aan de bezetting door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog (of zou deze reclame een teken zijn van het langzaam verdwijnen van het wijdverbreide negatieve imago dat [niet alleen] de Denen van Duitsland hebben?). Alleen positief bedoeld is waarschijnlijk een parodie in het dialect van Duitse emigranten in Pennsylvania: 'Grundsow, Grundsow Iwwer Alles' – deze toespeling duidt op een populair, steeds terugkerend volksfeest van deze tijd.⁴¹

Van een lossere omgang met het volkslied getuigt bijvoorbeeld ook de slogan uit 1985 die betrekking heeft op de tennis-speler Boris Becker: 'Becker, Becker über Alles, über Alles in der Welt'.⁴² In een publicatie uit 1978 waarmee men voorordelen tegen de Europese Unie wil tegengaan, staat bijvoorbeeld te lezen: 'Deutschmark, Deutschmark über Alles'.⁴³ In datzelfde jaar stond in de kranten dat de populaire schlagerzanger Heino het Deutschlandlied op de plaat had gezet, pijnlijk genoeg met alledrie de strofen, zodat de bondskanselier en zijn medewerkers hier niet erg blij mee waren.⁴⁴ Een minister-president van een deelstaat liet een advertentie plaatsen.⁴⁵ De plaat zou namelijk van staatswege aan scholen worden verstrekt.⁴⁶ Zulke dingen gebeuren

herhaaldelijk; in een uitgave van een landelijke centrale voor politieke educatie werden 'per vergissing' ook alle strofen afgedrukt.⁴⁷

In 1978 zingen studentenverenigingen, die in Duitsland sterk nationalistisch getint zijn, alle strofen,⁴⁸ maar in 1988 zou, volgens een artikel in de krant, 'een opvolger van de bovengenoemde minister-president zijn kinderen een oorvijs geven als zij de eerste strofe zouden zingen'.⁴⁹ Direct daarna kwam een ingezonden brief tegen de oorvijgen en een 'liefdesverklaring' aan het lied (met alle drie de strofen).⁵⁰ Zo veranderden de emoties in deze kwestie, hoewel ze steeds intens van aard blijven. Toen bondskanselier Kohl in november 1989 vlak na de omwenteling en de val van de Muur in Berlijn was, begonnen de politici het Deutschlandlied te zingen. De menigte zong niet mee, maar 'antwoordde met gefluit, gelach en gejoel'.⁵¹ Hiermee protesteerde men tegen de snelle toe-eigening van het lied voor partijpolitieke doeleinden. Van een Amerikaanse uitwisselingsstudent hoorde ik dat in november 1989 in Berlijn het volgende werd gezongen: 'Einigkeit und Recht auf Freibier in der [!] deutsche Vaterland' (Eenheid en het recht op gratis bier in het Duitse vaderland).⁵² Parodie biedt de mogelijkheid zich te verdedigen. Wij Duitsers zijn er ook nog niet aan gewend onze tv-avond met het volkslied af te sluiten, zoals dat in vele andere landen gebruikelijk is (zie cartoon op p. 196).

Steeds opnieuw werd het zingen van het Deutschlandlied op school verplicht gesteld, wat vaak tot protesten leidde. Zo kreeg de minister van Onderwijs van de deelstaat Baden-Württemberg in 1986 kri-

/ Smeerlappen zijn we
allemaal smeerlappen,
/ we doen alleen nog
wat ons bevalt / Ste-
len plunderen roven
doden / We worden
door de hele wereld
veracht. / Duitse hel-
den? ik zou erom
lachen / als het niet
zo treurig was / Duit-
se eer, Duitse trouw /
Duitse mannen
bestaan niet meer.
DVA, A 109 189, uit
1919.

38

Vertaling: Duitsland,
Duitsland, zwaar in de
problemen / Zwaar in
de problemen in de
wereld / Als de mar-
melade er niet voor
zorgt dat alles broe-
derlijk standhoudt. /
Eieren, boter, worst
en ham / Zijn er
alleen voor de rijken,
/ Alleen wij, arme
sloebbers / kijken toe
en krijsen: hoera!
DVA, A 107 821. Vgl.
Monik Sperr, *Schlager*
(München 1978) 39.

39

Vertaling: Duitsland,
Duitsland zonder iets,
/ zonder boter, zonder
spek, / en dat beetje
marmelade / pakt de
gemeente ons af. DVA,
F 4994; ongedateerd,
na 1945.

40

DVA, F 10.323.

41

DVA, K 6643; uit de
notities van Simone
Burger (project van
het DVA), 1994 en
1995.

42

DVA, B 49 152.

43

DVA, F 5687.

tiek van joodse burgers, omdat hij ervoor had gepleit dat 'het gehele lied zou worden geleerd en gezongen'.⁵³ In dezelfde kritische geest gaven vakbonden en de politieke oppositie in 1986 aan dat natuurlijk 'niet alle strofen verplicht zijn', en dat de eerste strofe op scholen niets te zoeken had.⁵⁴ Dit bericht en de kritiek die daarop volgde, deden veel stof opwaaien; meer dan eens werd het aftreden van bovengenoemde minister geëist.⁵⁵ Overigens werden in 1985 de Beierse hymne 'Gott mit dir, du Land der Bayern' en de derde strofe 'Einigkeit und Recht und Freiheit' op de scholen in Beieren verplicht gesteld. Er werden steeds weer pogingen ondernomen het zingen op school te stimuleren, waarbij men het volkslied niet wilde missen.

Bij deze confrontaties hebben de recht-

banken ook ontelbare keren met de kwestie rond het volkslied te maken gekregen. Soms ging het om het zingen of propageren van alle strofen, een andere keer om het 'veronachtzamen' van het volkslied waardoor dit 'belasterd' zou worden.⁵⁶ In 1987 werd in Keulen een jongeman aangeklaagd wegens 'belasting van de Duitse staat en zijn symbolen'. Hij had in een alternatieve krant een parodie op de tekst gepubliceerd: 'Deutschland, Deutschland over allos / Auf der Strasse liegt das Geld... deutsche Pershings, deutscher Big Mäc'. De vrouwelijke rechter was billijk en seponeerde de zaak na twintig minuten.⁵⁷ Of de ambtenaar die op het ministerie in Bonn de Internationale floot, daarvan in zijn verdere loopbaan nadelen heeft ondervonden, is mij niet bekend.

Vertaling: Ardy Beld

44

DVA, F 5685;
vgl. F 5666, 5683. Vgl.
ook de bijdrage van
Nehlsen, p. 105.

45

DVA, F 5662; vgl.
F 5664, 5665, 5673
e.v.; daaronder ook
vele lezersbrieven.

46

DVA, F 5684.

47

DVA, F 5692.

48

DVA, F 5660.

49

DVA, F 6098.

50

DVA, F 6116.

51

DVA, F 6965; naar een
krantenbericht van
13-11-1989.

52

DVA, A 224 901

53

Krantenbericht; DVA,
F 5316.

54

DVA, F 4929.

55

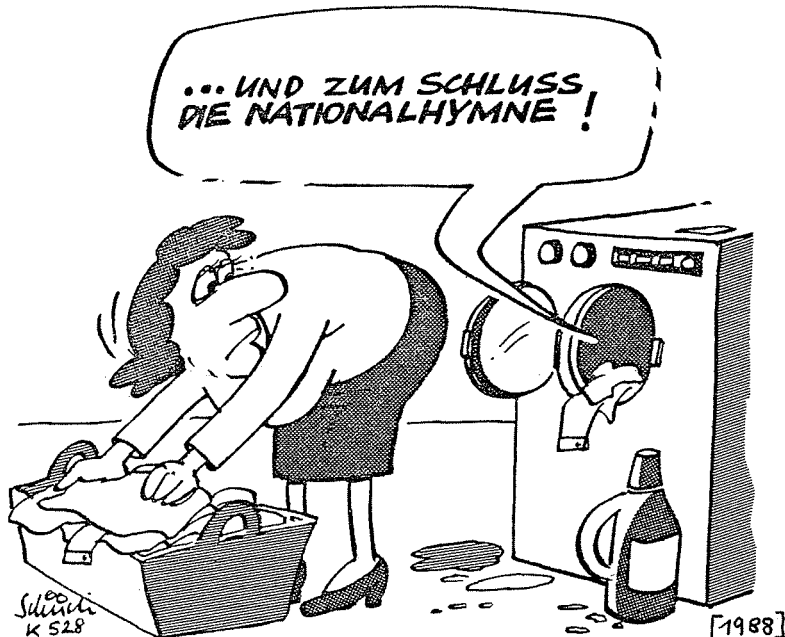
DVA, F 4926; vgl.
F 4930, 5448, 5449,
5450, 5454, 5455,
5478, 5480, 5569.

56

Bijvoorbeeld DVA,
F 6168, krantenbericht
uit 1988.

57

DVA, F 5745.

'...en tot slot
het volkslied!
Karikatuur uit
een krant, 1988
(DVA, F 6295).

Literatuur

- Allwardt, Ulrich (red.), *Einigkeit und Recht und Freiheit. Nationale Symbole und nationale Identität* (Bonn 1990)
- Dede, Klaus, *Die missbrauchte Hymne. Ein Plädoyer* (Oldenburg 1989)
- Enzensberger, Ulrich, *Auferstanden über alles. Fünf Erhebungen* (Berlijn 1986) (rotbuch, 312)
- Findeisen, Kurt A., *Deutschland, Deutschland über Alles: wie das Lied der Deutschen entstand* (Frankfurt/Main z.j. [1933])
- Günther, Paul-Siegfried, 'Das Deutschlandlied, ein Vergleich mit Hymnen anderer Völker', *Völkische Musikerziehung* 4 (1938) 311-328
- Hauck, Ernst, *Das Deutschlandlied. Aus dem Kampf um unsere Einbeit* (Dortmund 1942)
- Heer, Josef, 'Über Geschichte und Stil des Deutschlandliedes', *Völkische Musikerziehung* 3 (1937) 547-556
- Hermard, Jost, 'Zersungene Erbe. Zur Geschichte des Deutschlandliedes', *Basis. Jahrbuch fuer deutsche Gegenwartsliteratur* 7 (1977) 75-88 [Hoffmann v. F.], *Das Lied der Deutschen von Hoffmann von Fallersleben. Melodie nach Josef Haydn's: 'Gott erhalte Franz den Kaiser...'* (eerste druk, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1 september 1841)
- Holzapfel, Otto, 'Aspekte des "Politischen" im populaeren Lied', in: *Freiheit lebt nur im Liede. Das politische Lied in Deutschland*. Tentoonstellingscatalogus (Rastatt / Koblenz 1993) 5-16
- Knoop, Guido, en Ekkehard Kuhn, *Das Lied der Deutschen. Schicksal einer Hymne* (Berlijn 1988)
- Moll, Adolf, *Deutschland, Deutschland über Alles. Das Lied aller Deutschen* (Leipzig/Wenen 1940)
- Müller, Gerhard, 'Lied der Deutschen. Bemerkungen zum 'Deutschlandlied', zur "Becher-Hymne" und zu Bertolt Brechts "Kinderhymne"', *Sprachdienst* 33 (1989) 137-145
- Die Nationalhymne. Text von Heinrich Hoffmann von Fallersleben. Melodie von Josef Haydn. Eine Dokumentation zur Geschichte des Deutschlandliedes.* Ed. Eberhard Schellhaus (Stuttgart 1987)
- Ortsmeyer, Benjamin, *Argumente gegen das Deutschlandlied. Geschichte und Gegenwart eines Lobliedes auf die deutsche Nation* (Keulen 1991)
- Quarg, Gunter, 'Melodien zum Deutschlandlied, gesammelt von Hoffmann von Fallersleben', in: *Jahrbuch für Volksliedforschung* 38 (1993) 134-136
- Reisert, Karl, *Aus dem Leben und der Geschichte deutscher Lieder* (Freiburg i.Br. 1929); op p. 163-174 verschillende gewijzigde gedichten uit het interbellum
- Riethmüller, Albrecht, 'Josef Haydn und das Deutschlandlied', *Archiv für Musikwissenschaft* 44 (1987) 241-267
- Schellhaus, Eberhard (red.), *Die Nationalhymne. Text von Heinrich Hoffmann von Fallersleben (...) Eine Dokumentation zur Geschichte des Deutschlandliedes* (Stuttgart 1987)
- Schutte, Sabine, 'Nationalhymnen und ihre Verarbeitung. Zur Funktion musikalischer Zitate und Anklänge', in: Hanns Eisler (red.), *Das Argument*. Themanummer 5 (1975) 208-217
- Seiffert, Gerhardt, *Das ganze Deutschlandlied ist unsere Nationalhymne* (Fallersleben z.j. [na 1946])
- Tagung Secon = *Traditionele en communicatieve vormen van de muzikale cultuur in de huidige tijd*, conferentie in Secon/Oberbayern 1996, georganiseerd door Ernst Schusser, Volksmusikarchiv van het arrondissement Oberbayern (een verslag van de conferentie verschijnt binnenkort)
- Tümmler, Hans, *Deutschland, Deutschland über Alles. Zur Geschichte und Problematik unserer Nationalhymne* (Keulen/Wenen 1979)
- Wolf, Lothar, e.a., *Materialien zur Geschichte der deutschen Nationalhymne* (Berlijn 1990)